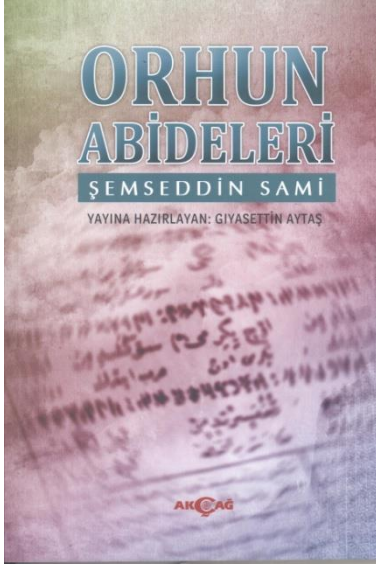

Gıyasettin Aytas, Orhun Abideleri ve Şemsettin Sami, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

Müzeyyen Altunbay*

Özet

Bu çalışmada Şemsettin Sami tarafından yazılan ve Doç. Dr. Gıyasettin Aytas tarafından Latin alfabesine aktarılarak yayımlanan “Orhun Abideleri” adlı eser tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Abideleri, Orhun Kitabeleri, Şemsettin Sami.

Abstract

In this study, a book named Orhun Abideleri which was written by Semsettin Sami and was edited by Assoc. Prof. Gıyasettin Aytas who transfers Latin alphabet, has been introduced.

Keywords: Orhun Monuments, Orhun Inscription, Şemsettin Sami.

Türk Dilinin, Türk kültürünün ve aynı zamanda Türk hâkimiyetinin tarihte ne zaman başladığı, Türklerin etnik bir kimlik olarak tarih sahnesine nasıl ve hangi tarihlerde çıktığı 18. ve 19. asıra kadar pek bilinmemekteydi. Bu döneme kadar yapılan çalışmalar ise daha çok tarihi metinlerden hareketle yapılan ancak arkeolojik bulgularla desteklenmeyen savlardı. Ancak 18. asrın başlarında Moğolistan’da Orhun ırmağı kıyılarında Philipp Johann von Strahlenberg tarafından bulunan ve o zamanda bilinmeyen bir alfabeyle yazıldığı tespit edilen yazıtlar, aslında Türk tarihini belgeleyen ve geçmişten günümüze ulaşan en büyük kanıtlardı.

1709’da Poltova muharebesinde esir düşen bu İsveçli subayı Ruslar Sibirya’ya sürmüşlerdir. Sürgünde 13 sene kalan ve Messerschmidt’e kılavuzluk ederek serbestçe gezip dolaştığı yerlerde incelemelerde bulunan Strahlenberg 1722’de vatanına döndükten sonra 1730’da araştırmalarının neticesini yayınlamış ve bu arada eserinde meçhul Yenisey kitabelerinden de bahsederek bazılarını yayımlamıştır (Ergin, 2007). İlim aleminde şaşkınlık yaratan bu haber aynı zamanda oldukça dikkat çekmiştir. Ancak konu ile ilgili derin araştırmalar ne yazık ki bu buluştan yaklaşık bir asır sonra

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.
El-mek: muzeyyenaltunbay@gazi.edu.tr

olmuştur. Daha sonra Rus bilgini Yadrintsev ise Orhun Kitabeleri olduğu anlaşılan abideleri bulmuş ve 1890 yılında bu eserle ilgili bilgileri yayımlamıştır.

Orhun yazıtları aynı yıl Rusya’da yayımlandı. Bu ikinci yayın, W. Radloff’un başkanlığında yapılan Rus bilim heyetinin gezisi sonucu ortaya çıkmıştır (Tekin, 2010: 1). Tarihi önemi nedeniyle onlarca araştırmancının ve bilim adamının çalışmasına konu olan ve kaynaklık eden Orhun Kitabeleri elbette Türk bilim adamları ve âlimleri nezdinde de büyük önem taşımaktadır. Ancak konu ile ilgili ilk çalışmalar daha çok yabancı bilim adamları tarafından yapılmıştır. Yazıtların çözümlemesini ilk yapan V. Thomsen’dir. Thomsen’in yazıtları çözümlemesiyle birlikte Orhun Kitabelerinde adeta saklı bir hazine olan bilgiler gün yüzüne çıkmış oldu. Aynı zamanda yazıtların içeriği ve değeri böylece daha iyi anlaşılmıştır. Çünkü başlangıçta eserin hangi ulusa ait olduğu bilinmiyor ve bu konu üzerinde farklı görüşler ileri sürülüyordu.

Bu husus, ünlü Danimarkalı dilci Vilhelm Thomsen’in 15 Aralık 1893’te Kopenhag Bilimler Akademisinin bir toplantısında Orhun ve Yenisey yazıtlarında kullanılan “runik yazı”yı çözümlediğini bilim dünyasına duyurduğu zaman hiçbir şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde aydınlanmıştı (Tekin, 2010: 1). Yazıtlar, Türklere aitti ve o zamana kadar bilinen ilk Türk belgeleriydi. Aynı zamanda Türk dilinin en güzel örneklerinin verildiği mükemmel bir üslupla yazılmıştı. Bununla birlikte yazıtlarda Türk askeri dehasına ve siyasi hayatına dair bilgiler de yer alıyordu. Yazıtların çözümlemesi ile birlikte konuya ilgi artmış ve yoğun çalışmalar yapılmış, abideler her yönüyle ele alınmaya çalışılmıştır. Radloff ve Thomsen, bu çalışmaların öncülerinden olmuşlardır. Radloff ve Thomsen’den başka yazıtlar üzerinde Gabain, Malov, Gronbech, Hovdhaugen vs. gibi bilim adamları önemli çalışmalar yapmışlardır. Ancak Thomsen’in yazıtları çözümlemesi ve yayımlaması Türk dünyasında şaşkınlık ve bir o kadar da heyecan yaratmıştır. Çünkü abideler, birçok özelliğe sahip olmasının yanı sıra aynı zamanda Türk adının geçtiği ve Türk tarihinin belgelendiği ilk eserler olarak tarihe ışık tutmaktaydı. Ergin (2007) yazıtların Türk tarihi ve Türk kültürü açısından önemini Orhun Abideleri adlı eserinin ön sözünde şu ifadelerle açıklamaktadır:

Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış tarih. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının Türk töresinin, türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askeri dehasının, türk askerlik sanatının esasları. Türk gururunun ilahi yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk ictimai hayatının ulvi tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı... (Ergin, 2007).

8. yüzyılda dikilen bu abideler aynı zamanda şüphesiz Türk tarihini bundan çok daha öncesine götüren belgeler olarak kabul görmektedir. Abideler, bilinen ilk Türk alfabesi olan Köktürk alfabesiyle yukarıdan aşağıya ve sağdan sola doğru tanzim edilerek yazılmıştır. Yazıtların çözümlenmesiyle birlikte bunların Türk hükümdarları ve veziri adına diktirildiği belirlenmiştir.

Kül Tigin abidesini ağabeyi 732’de diktirmiş, ikincisi olan Bilge Kağan abidesini de ölümünden bir yıl sonra 735’te kendi oğlu olan kağan diktirmiştir. Üçüncü olarak verilen Tonyukuk abidesi ise 720-725 senelerinde kendisi tarafından dikilmiştir (Ergin, 2007).

Ülkemizde Orhun Yazıtları üzerine bilimsel çalışmayı yapanlardan biri Necip Asım’dır. Daha sonra ise Hüseyin Namık Orkun tarafından çalışmalar yapılmıştır. Ancak Thomsen ve Radloff’un çalışmaları esas alınarak yapılan bu çalışmalar Orhun Kitabelerini tüm yönleriyle ortaya çıkaramamıştır. Ancak yine de konu ile ilgili ilk eserler olmaları nedeniyle önem taşırlar. Necip Asım eserini Arap harfleriyle yayımlamıştır. H. Namık Orkun ise kelimelerin incelenmesinde Kaşgarlı Mahmud’un eserinden yararlanma yoluna gitmiştir. Talat Tekin ve Muharrem Ergin de Orhun Abideleri ile ilgili bilimsel çalışmalar yapan önemli bilim adamlarındandır.

Talat Tekin, Amerika’da Orhun Türkçesinin mükemmel bir gramerini ve kitabelerin yeni bir neşrini yapmıştır¹ (Ergin, 2007). Türk âlimleri arasında Orhun kitabelerine dair yapılan çalışmalardan

¹ A Grammer of Orkhon Turkic, Indiana University Publications, 1968.

en yaygın bilinenleri Ergin ve Tekin'e aittir. Ancak Ergin ve Tekin'den çok daha önce Orhun Kitabeleri ile ilgili ilk çalışmayı yapan Şemsettin Sami'dir.

Şemsettin Sami, Balkan Harbine değin Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunan Yanya ilinin Ergiri Sancağına bağlı Pirmedi ilçesinde Dağlı bucağının merkezi olan Fraşer'de, H.22 Recep 1266=M. 1 Haziran 1850'de doğmuştur (Levend, 1969: 39). Şemsettin Sami, Türk diline ve Türk kültürüne hizmet eden ve kendini bu hizmete adayarak değerli bir âlimdir. Ömrünü Türk diline hizmet ederek ve Türk diline eşsiz eserleri kazandırarak geçirmiştir. Şemsettin Sami çok yönlü yetişmiş, iyi bir eğitim almış ve birkaç dil bilen aydın bir kişiliğe sahiptir.

Özellikle dil bilgisi ve sözlük alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan Şemsettin Sami, aynı zamanda birçok eserin de yazarıdır. Şemsettin Sami'nin eserleri şunlardır:

Gazeteler ve Dergiler: *Hadika, Trablusgarp, Sabah, Terceman-ı Şark, Aile Dergisi*; Romanı: *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*; Tiyatro eserleri: *Besa yahud Ahde Vefa, Seydi Yahya, Gâve*; Çevirileri: *Tarih-i Mücmel-i Fransa, İhtiyar Onbaşı, Galatee, Şeytan'ın Yadigarları, Sefiller, Robinson*; Cep Kitapları: *Medeniyet-i İslâmiyye, Esatir, Kadınlar, Gök, Yer, İnsan, Emsal, Letaif, Yine İnsan, Lisan, Usul-i Tenkit ve Tertip*; Sözlükleri: *Kamus-ı Fransavî, Kamus-ı Türkî, Kamusu'l-A'lâm, Kamus-ı Arabî*; Öğretici Eserleri: *Tasrifat-ı Arabiyye, Yeni Usul Elifba-yı Türkî, Nev Usul Sarf-ı Türkî, Tatbikat-ı Arabiyye, Küçük Elifba, Kavaid-i Sarfiyye-i Arabiyye, Kavaid-i Nahviyye-i Arabiyye, Arnavutça Alfabe, Arnavutça Gramer*; Türölü Konudaki Eserleri: *Hurde-çin, Himmetü-l-Himam fi Neşri'l-İslam, Bakî'nin Eş'ar-ı Müntehabesi, Ali bin Ebi Talib*; Basılmamış Eserleri: *Kutadgu-Bilig, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye, Lehçe-i Türkiyye-i Memalik-i Mısır, Küçük Kamus-ı Türkî, Vicdan, Müntehabat-ı Arabiyye, El Muallekatü's-Seb', Kavaid-i Nahviyye ve Sarfiyye, Zübde-i Şah-name, Kur'an Çevirisi ve Orhun Abideleri*.²

Şemsettin Sami'nin birbirinden değerli eserlerinden bazıları hayattayken yayımlanmış, ancak bazılarını yayımlamaya ömrü vefa etmemiştir. Bu eserlerden bir tanesi de Türk tarihinde önemli bir yeri olan Orhun yazıtları ile ilgili yazılmış olan "Orhun Abideleri" adını taşıyan eseridir. Şemsettin Sami'nin bu eseri konuyla ilgili çalışanlara ve araştırmalar yapanlara farklı bakış açısı sunması ve Orhun yazıtları ile ilgili ilk çalışmalardan biri olması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Ancak Şemsettin Sami'nin bu eseri kaleme aldığı bilmesinin bilinmesine rağmen uzun yıllar araştırılmamış ve neşredilmemiştir. Şemsettin Sami'nin başlangıçta müsvedde olarak hazırlaması fakat düzenleyip yayımlamaya zaman bulamadan vefat etmesi, bu eserin uzun yıllar raflarda kalmasına neden olmuştur.

Orhun Abideleri 104 sayfa tutan bir deftere yazılmıştır. Defterin üzerinde 19 Muharrem 1321=4 Mart 1903 tarihi bulunmaktadır (Levend, 1969: 97). Türkiye'de Orhun Abideleri üzerine ilk akademik ve bilimsel çalışma, Şemsettin Sami'nin Thomsen'den yararlanarak yaptığı incelemidir. Ahmet Mithat Efendi'nin katıldığı Stocholm Müsteşrikler Kongresinde Thomsen'in kendisine hediye ettiği "Orhun Abidelerini" Şemsettin Sami'ye verdiği, Şemsettin Sami'nin de bu çalışmadan yola çıkarak Orhun yazıtları üzerine ilk çalışmayı yapar (Yazıksız, 1930; Akt. Aytaş, 2011).

Arnavutluk Devlet Arşivleri A.Q.S.H. A.51.D12.J.55 numaralı dosyada kayıtlı olan Şemsettin Sami'nin Orhun Abideleri, bir bakıma diğer çalışmaların ilki olmasının yanında, bu ilk çalışmanın niteliği açısından da büyük önem taşımaktadır (Aytaş, 2011). Şemsettin Sami'nin eserini üç farklı renkte (kırmızı, siyah mavi) mürekkepte yazdığı bilinmektedir.

Şemsettin Sami kendi el yazısıyla yazdığı eserinde ilk satıra önce abidelerin aslını yani Köktürk harfleriyle yazılışını koyar. Metnin aslını Ahmet Mithat Efendi'nin Thomsen'den alıp kendisine hediye ettiği eserden alınmış olabileceği gibi aynı zamanda Radloff'un eserinden de olması muhtemeldir. Çünkü Şemsettin Sami'nin, eserinde verdiği bilgileri Thomsen'in yanı sıra yer yer Radloff'la karşılaştırdığı görülmektedir. Bu ise, Şemsettin Sami'nin, yaptığı eserin güvenilirliğini sağlamaştırmaya çalıştığını göstermektedir. Bu yönüyle büyük bir aydın ve bilim insanı olduğu açıkaç ortadadır. Orhun abideleri, etimolojik bir sözlük niteliği de taşımaktadır. Gerek günümüzde halen kullanılan gerekse

² Bu bölümde Agah Sırrı Levend'in "Şemsettin Sami" adlı eserinden yararlanılmıştır.

unutulmuş birçok sözcüğün kökeni hakkında bilgiler verilmekte ve bunlar Radloff ile Thomsen'in tercümeleriyle kıyaslanmaktadır. Şemsettin Sami, kelimelerin incelenmesinde metni esas malzeme kabul etmekle birlikte Radloff ve Thomson'un tercümelerinden yararlanmış, bazen de kendi düşüncesini de ortaya koymuştur.

Matika: Bu kelime büsbütün meçhul kalıp Thomson ve Radloff dahi tercümesiz geçmişlerdir (Aytaş, 2011):

Kün: Bizce kâf-ı Farisi ile kullanılan böyle birçok kelimeler eski Türkçede kâf-ı Arabi ile müsta'mel idi. (Aytaş, 2011:4).

Yablık: "Yabllık" kötü, fena ve korkak alçak demektir (Aytaş, 2011: 5).

Hanlıkta: Mösyö Thomson bu kelimedeki "lıg"ı dahi edat- nisbet addedip bir hana tabi olan ahali diye tercüme etmiş ise de bize kalırsa bu "lıg" burada edat-ı masdariyet olup "hanlık" demektir. Hanlıkta iyi ettim demekten maksat hanlığım zamanında demektir (Aytaş, 2011:25).

Şemsettin Sami'nin eseri okuyup Arap harflerine göre yeniden tanzim ederek hazırlaması takdire şayandır. Bu çalışmanın bir nüshasını Arnavutluk Devlet Arşivleri'nden alarak eseri bu sefer Latin harflerine hazırlayan Doç. Dr. Gıyasettin Aytaş, çalışmasına aynı zamanda metnin asıl nüshalarını da ekleyerek Şemsettin Sami'nin yayımını göremediği çalışmasını onun ölümünden yıllar sonra yayımlamıştır. Bu çalışmada, ön söz, Şemsettin Sami hakkında kısa ve öz bilgilerin yer aldığı bir bölüm ve sunuş bölümleri yer almış, bu bölümlerin ardından Şemsettin Sami'nin çalışmasına yer verilmiştir. Onun çalışması notları ile birlikte değerlendirilmiş, önce metnin aslına yer verilmiş, ardından aynı metinler Latin alfabesine aktarılmıştır. Şemsettin Sami, Orhun Abidelerini hazırlarken Radloff ve Thomsen'den yararlanmış. Doç. Dr. Gıyasettin Aytaş ise çalışmasında Muharrem Ergin'in (2007) eserine başvurmuştur. Şemsettin Sami'nin eserindeki açıklamalar, dönemin dili ve söz varlığı dikkate alınarak yazılmıştır. Doç. Dr. Gıyasettin Aytaş'ın hazırladığı bu çalışmada ise gerekli görülen yerler metnin aslına bağlı kalınarak parantez içinde verilmiştir. Ergin'in eserinden hareketle yapılan karşılaştırmalar ile ortaya çıkan eksik ya da fazla metinler dipnotlar şeklinde her sayfanın altında belirtilmiştir. Aynı zamanda yararlanılan tüm eserler kaynakçada da belirtilmiştir.

Orhun Abideleri, Türk dünyasının değer verdiği, Türklüğe dair önemli bilgiler içeren eşsiz bir eserdir. Abidelerin bulunmasının üzerinden yaklaşık iki asır geçmesine rağmen bu eserler üzerinde yerli ve yabancı bilim adamları tarafından sayısız çalışmanın yapılması, yazıtlarda bahsedilen sorunların günümüzde de geçerliğini koruması, verdiği mesajların halen değer taşıması abidelerin değerini ortaya koymaktadır. Şemsettin Sami'nin hazırladığı ve Doç Dr. Gıyasettin Aytaş tarafından yayımlanan bu çalışma, Orhun Abideleri ile ilgili çalışmalar yapan başta akademisyenler olmak üzere konu ile ilgili çalışmalar yapan herkese faydalı olabilecek nitelikte bir eserdir.

Kaynakça

Aytaş, G. (2011). *Orhun abideleri Şemsettin Sami*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2007). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Levend, A. S. (1969). *Şemsettin Sami*. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (2010). *Orhun yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.